

Відгук офіційного опонента на дисертацію

Щербак Олени Володимирівни

«Типологія жіночих образів у давній українській літературі»

на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

за спеціальністю 10.01.01 – українська література

Образ жінки, його художньо-естетична краса і вартість – питання, яке було і залишається цікавим і багатогрannim протягом століть. У різні культурно-історичні епохи, з огляду на настрої та вподобання суспільства, його соціальну стратифікацію, культурний і морально-етичний розвиток феномен жіноцтва здобувався на різні бачення та інтерпретації. Сучасний цивілізаційний розвиток зумовив не тільки фактичне отримання жіноцтвом рівних прав із чоловіками, увагу до гендерних питань, а й появу по суті нового наукового вектору, присвяченого осмисленню та вивченю художнього явища жіноцтва.

Саме репрезентацію цього вектору спостерігаємо у пропонованому дисертаційному дослідженні. Крім того, ця робота є суттєвим внесок у сучасну українську медіевістику, адже відразу вирішує два важливих питання: дослідження феномену жіноцтва та вивчення його у давній українській літературі, що до цього часу здобувалося тільки на окремі тези і не набуло представлення в окремому науковому баченні.

Варто наголосити також, що дисертація Олени Щербак є ще однією розвідкою, яка виходить із наукової школи відомого вченого професора П.В. Білоуса.

Дисертаційне дослідження Щербак О.В. на тему «Типологія жіночих образів у давній українській літературі» є актуальним і

новаторським, викликаним розвитком суспільства і науки як його складової. Воно представляє собою абсолютно новий самостійний авторський погляд на феномен жіноцтва у давньому українському письменстві. Тут бачимо цікаві та вагомі авторські висновки. Актуальність роботи підтверджується і зверненням уваги на те, що «для повноти уявлень про художньо-образний світ вітчизняної літератури Середньовіччя та Бароко є потреба виявити, дослідити і систематизувати образи жінок, з'ясувавши їх місце, роль і значення в художній структурі давнього письменства» (с. 3-4). По суті дисерантка вперше в історії української медіевістики представила системне дослідження типології жіночих образів у давній українській літературі.

О.В. Щербак ставить за мету «з'ясувати та дослідити типологію жіночих образів на матеріалі творів середньовічного та барокового періоду в історії української літератури» (с. 4). Для досягнення цієї мети вона чітко та обґрунтовано визначає перелік завдань, які у процесі дослідження реалізовує на високому фаховому рівні. Вона запропонувала й довела правомірність власної системи типів образів жінок, зокрема історична особа, релігійна особа, грішниця тощо. Варто наголосити, що ці типи аналізуються хронологічно, у літературах різних епох – Середньовіччя, Ренесансу, Бароко. Об'єкт і предмет дисертації збалансовані, пояснюють суть один одного. Дисерантка спирається на поважну теоретико-методологічну основу, проте при цьому виробляє власні підходи, які дають їй змогу прийти до нових у науці відкриттів і висновків.

Новаторський характер дослідження представлено й обґрунтовано на належному фаховому рівні. Заслуговує на увагу те, що авторка вперше в українській медіевістиці подала «загальну характеристику жіночих образів у давньому українському письменстві» (с. 6). Варто наголосити, що вона також створила «типологію жіночих образів» давніх епох (с. 6) і

виявила та схарактеризувала «найбільш типові художні прийоми змалювання жіночих образів у давній українській літературі» (с. 6).

Робота належним чином апробована, дисертантка має 8 основних публікацій із теми, дві з яких – у закордонних виданнях. Назви окремих статей відображають основні висновки і відкриття дослідниці. Головні положення дисертації належним чином висвітлені в авторефераті.

Структура роботи чітко продумана і цілком відображає її концепцію. Розділ 1 **«Жінка як об'єкт художнього зображення у давньому письменстві»** репрезентує вдалу спробу сuto авторського аналізу і представлення загального теоретичного уявлення про місце і роль жінки у давній українській літературі. Тут встановлено діапазон літературознавчих досліджень жіночих образів у давніх текстах. Дисертантка належним чином представила рівень наукового висвітлення проблеми, використавши основні здобутки попередників і сформувавши власну дослідницьку методу. Вона зробила правомірний висновок про те, що «жіночі постаті України минулих століть якщо й вивчалися, то здебільшого тільки з історичного погляду, та й то пильної уваги заслужили одиниці. Цілісно ж жіночі образи у давній українській літературі та їхня типологія залишаються невивченими. Очевидно, це пов'язано передусім з тим, що жінка не знайшла помітного відображення в літературі тих часів. А можливо, що це результат неприхильного ставлення до жінок у давній Україні: якщо історичні та літературні образи чоловіків (князів, гетьманів, священнослужителів) не раз потрапляли в коло письменницьких зацікавлень, то жінки здебільшого залишалися поза їхньою увагою» (с. 13).

Також у 1 розділі детально проаналізовано феномен жінки у християнському дискурсі. Тут представлено їх авторське групування на окремі типи. Дисертантка правомірно виділяє та обґруntовує такі типи, як жінки-грішниці, нерозумні жінки, грішниці, які стали на праведний

шлях, благочестиві послідовниці Ісуса Христа, праведні дружини й образ Діви Марії. Дослідниця з'ясувала, що образи жінок відіграють у Книзі Книг велику роль, проте жодна з них не стала пророком чи апостолом, до жодної, крім Богородиці, не звертався Бог, а у випадку з Марією – через посередництво архангела Гавриїла. Загалом у кандидатській дисертації О.В. Щербак бачимо глибоке знання та розуміння нею не тільки текстів давньої української літератури, а й тексту Біблії. Дисертантка дала власне тлумачення й інтерпретацію присутніх у ній жіночих образів, основуючись на детальному текстологічному та герменевтичному аналізах.

Розділ 2 «Образ жінки у середньовічній українській літературі» представлено низку типів образів, які трапляються у текстах української літератури X—ХУ століть. Тут детально і виважено, з наведенням системи аргументів обґрунтовано тезу про те, що найбільш поширеними типами у середньовічних пам'ятках є такі: історичний тип, тип грішниці, релігійний тип. Окремо представлено образ княгині Ольги і образи жінок у «Слові о полку Ігоревім». Фактично вперше в українській науці бачимо таку широку і повну систему жіночих образів окресленого періоду. Зокрема, виділено їх у літописах «Повість врем'яних літ», Київський і Галицько-Волинський, а також «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха, Києво-Печерський патерик. Так, у першому літописі виділено образи Либеді, Малуші Любечанки, грецької черниці, Рогніди Пороцької, Анни Візантійської, Анни Володимирівни, Інгігерди Шведської, Предслави Володимирівни, Марії Доброніги, Гертруди Польської, Мономахівни, Княгині Всеволодової, Янки Всеволодівни, Євпраксії Всеволодівни, Олени, княжни половецької, дружини і нащадків Володимира Мономаха, Христини Шведської, дружини і дочки Всеволода та Ізяслава II Мстиславичів, новгород-сіверської княжни Святославни, Анни Юріївни, дочки Рюрика й Анни,

дочки Ростислава I Мстиславича, дочки Мстислава I Великого і Христини Шведської, Любави Завидівни, дружини Володимира Мстиславича і його сестри Єфросинії, дружини і дітей Юрія Довгорукого, Єфимії Мономахівни, Катери Петрілівни, Ольги Юріївни, жінки Володимира Ярославича Галицького, Анастасії Ярополківни, Анни-Єфросинії, Гертруди Меранської, Гремислави, Соломії Краківської, Олени Романівни Галицької, Ольги Брянської, дочок короля Бели Анни, Кунегунди і Констанції, Анни і Марії Мстиславівни, рязанської княгині. По суті авторка представила їй проаналізувала повну систему образів. Крім того, низка цих образів присутні як в історії Києворуської держави, так і інших країн Європи. Саме це дає можливість дослідниці репрезентувати європейський статус як окремих жіночих образів, так і русько-української книжності загалом.

У дослідженні також подано повну систему літературного типу грішниці. Зокрема, до нього дисерантка відносить жіночі образи мучительки Мойсея Угрина, спокусниці Варлаама. На думку дослідниці, цей тип покликаний був виявити та проаналізувати ті образи жінок-грішниць, які траплялися у давніх українських текстах. І хоч цих образів усього два з Києво-Печерського Патерика, проте дисерантка показує їх значущість для розкриття інших образів, зокрема Мойсея Угрина і Святого Варлаама. Таким чином протиставляються не тільки жіночі й чоловічі образи, а й гріховність і святість як суть людської натури.

Також у 2 розділі на належному фаховому рівні представлено релігійний тип жінки. Його правомірно виокремлено з акцентуванням уваги на жіночих образах української середньовічної літератури, які мають духовно-релігійний характер. Ці образи наявні у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона, літописі «Повість врем'яних літ» і Києво-Печерському Патерiku. Найбільш яскравим і промовистим типом тут дисерантка цілком правомірно представляє образ матері Феодосія

Печерського. Дисертантка з'ясувала і довела, що у формуванні цього образу було використано середньовічні принципи зображення історичних персонажів: художнє узагальнення, алегоричність, притчевий характер оповіді. Також тут подано образ дружин воєводи Яна Вишатича Марії з Києво-Печерського Патерика, образ вдови як засіб глибшого розкриття постаті Феодосія Печерського. Також наголошено і на важливості образу Діви Марії як традиційного для давньої української літератури, зокрема наявного у «Слові про Закон і Благодать» Іларіона.

У 2 розділі запропоновано детальний аналіз образу княгині Ольги. Дисертантка правомірно наголошує: «Постать княгині Ольги у давній українській літературі найвагоміший, про неї згадано у багатьох творах як світського, так і релігійно-церковного спрямування. Вона є однією з найвидатніших жінок в історії України, а у давніх текстах постає як історична, так і релігійна ...

Загалом, княгиня Ольга – чи не єдина жінка в давній літературі, яку з упевненістю можна назвати особистістю» [с. 75]. Дослідниця наголошує на тому, що оцінку історичній особистості необхідно давати «з огляду на звичаї, права і закони, серед яких вона жила, а отже і Ольгу слід розглядати без прив'язки до сучасного стану речей і норм моралі» [с. 76]. О.В. Щербак детально аналізує специфіку відображення образу княгині Ольги в різних текстах. Зокрема, у «Похвалі княгині Ольги» Якова Мніха, літописі «Повість врем'яних літ». Вона обґрутовано доводить, що сюжет про Ольгу у літописі є фактично першою спробою формування її канонічного житія. Літописна оповідь творилася майже через сто п'ятдесят років після смерті великої княгині, у час, коли вона вже була канонізована і визнана блаженною.

Дисертантка також детально проаналізувала семантику образу жінки у «Слові о полку Ігоревім», враховуючи найновіші наукові відкриття про пам'ятку. Зокрема, вона аналізує образи Ярославни,

Глібівни – дружини Всеволода Святославича, невідомої на ім’я матері князя Ростислава. Дослідниця правомірно робить висновок про те, що жіночі образи у пам’ятці відіграють ключову роль, символізуючи художній модус рідного дому і Батьківщини, які покинули чоловіки напризволяще. Авторка наголошує, що Глібівна «виконує не конкретну історичну роль, а роль узагальненого образу Русі, яку покинули і забули її сини, шукаючи слави на ворожому ратному полі» [с. 88]. А «образ Ярославни, єдиної жінки, яка своєю молитвою пробуджує вищі сили, перегукується з образом Богородиці, котра сама зазвичай і не творить чудеса, але до якої прислухається Бог» [с. 89].

У розділі 3 «Ренесансна та баркова картина жіночого світу в українській літературі» присвячений дослідженню типів жіночих образів у творах української літератури ХVI—ХVIII століть. Дослідниця аргументовано виділяє тут існування історичного типу, типу великих грішниць, окремо репрезентує образ княгині Ольги, характеризує жіночі образи у віршах Климентія Зіновієва, історіографічному творі «Історія Русів».

У системі жінок, які присутні в історичній прозі, виділено такі образи, як Зоя і Феодора – імператриці візантійські, Ванда – княгиня польська, Рогніда Погоцька, Дубравка Чеська, Марія Доброніга, Гертруда Польська, Мономахівна, Марія Аргіра, Рогніда Мстиславна, Янка Всеволодівна, Марія Krakівська, Соломія Krakівська, Анна-Єфросинія, Олена Московська, Ядвіга Анжуйська, Анна Цельська й Ельжбета Грановська, Софія Гольшанська, Єлизавета Локеток, Єлизавета Боснійська та її доньки Ядвіга і Марія, Тайдула, Катерина фон Бора, Бона Сфорца та Єлизавета Австрійська, Ізабелла Ягелонка, Катерина Медичи, Барbara Радзивілл, Семіра, Анна Ягелонка, Марина Mnішек, Ганна Чаплинська, Анастасія Маркович, Єлизавета Петрівна, Катерина II. Ця повна система історичних типів основана на ґрутовному вивченні й

коментуванні Густинського літопису, творів Станіслава Оріховського, «Історії про одного папу римського», «Хроніці з літописців стародавніх» Феодосія Софоновича, «Синопсисі Київського», «Літописці» Леонтія Боболинського, творах Климентія Зіновієва, «Історії Русів». Всі твори вперше досліджені саме з таких позицій.

Також у розділі 3 на належному фаховому рівні аналізуються образи великих грішниць. Дисертантка правомірно зазначає, що негативні жіночі образи у давній українській літературі «трапляються доволі рідко» [с. 121]. Вона аналізує маловивчений твір «Історія про одного папу римського», характеризуючи його цілком правомірно як інтертекстуальний, «в якому аллюзії на певні історичні реалії поєднані з цілковитою вигадкою» [с. 122].

Суть наявного тут жіночого образу дослідниця визначає як таку, що основується на алгоритмості, «покликаній розвінчати культ святості католицизму» [с. 125]. Також у розділі аналізуються такі жіночі образи, як Софія Олексіївна, дружина Попеля Другого, Анна-Алоїза Ходкевич.

Окремий підрозділ 3 розділу присвячено образу княгині Ольги у бароковому тексті. Зокрема, він досліджується у таких творах, як «Густинський літопис», «Хроніка» Феодосія Софоновича, «Синопсис Київський», «Літописець» Леонтія Боболинського, «Житіє Святої Ольги» Дмитра Туптала. Так, авторка правомірно наголошує на тому, що «життєпис першої руської княгині-християнки у Густинському літописі повторює її літописну біографію» [с. 134] з «Повісті врем'яних літ». Дисертантка прийшла до правомірного висновку про те, що на образ Ольги у ХУІІ столітті, зокрема у житіях і «Синопсисі Київському», вплинула розповідь про неї у «Ступеневій книзі» ХУІ століття. Розповідь про Ольгу у «Хроніці» Софоновича Щербак О. вважає позначену впливами середньовічного літопису і пізнішими житіями, а також

іноземними джерелами. Вона наголошує на самобутності представленого тут образу Ольги, індивідуальності стилю автора.

Загалом дослідниця дійшла висновку, що образ Ольги у «Синопсисі» є найгрунтовнішим і найвиразнішим, тут при зображені княгині автор переніс тенденції нового часу на свідомість книжника Х століття. Загалом автор симпатизує своїй героїні, виявляючи власні почуття та емоції, що пояснюються його прагненням наголосити на могутності Київської держави, марно сподіваючись на її відродження після об'єднання з Московським царством. Також особливістю «Синопсиса» є те, що, на відміну від «Повісті врем'яних літ», Густинського літопису чи «Хроніки» Феодосія Софоновича, тут «Ольга постає не тільки легендарною особою, а й людиною з особистими почуттями» [c. 145].

Щодо образу Ольги в «Житії» Дмитра Туптала, то авторка доводить, що він відповідає агіографічним традиціям, тут вона ідеалізована, хоч і не позбавлена специфіки. По суті це класичний приклад святості.

Цікаво й оригінально у дисертації досліджено і прокоментовано жіночі образи у віршах Климентія Зіновієва, який «віходить від усталених в епоху Середньовіччя норм трактування жінки як гріховної особи і придатку до чоловіка, а відводить її місце поряд із чоловіком, і в більшості випадків судить їх однаково, незважаючи на те, що нерідко апелює до Святого Письма і висловлює стереотипні думки минулих епох» [c. 166].

Висновки до дисертації цілком і повністю відображають специфіку і новаторство наукових пошуків дослідниці. Вони містять цікаві та суттєві наукові відкриття, котрі є новаторськими й актуальними для сучасної української медіевістики.

Загалом дисертаційне дослідження Щербак О.В. «Типологія жіночих образів у давній українській літературі» є вичерпним із точки зору поставленої у ньому проблеми та повноти і масштабності її висвітлення. Тут на високому фаховому рівні виконано задекларовані завдання, цілком досягнуто поставленої мети. Водночас можна допускати дещо інше трактування або ж розуміння певних явищ, що є характеристикою будь-якої наукової дискусії загалом. Тож зауважимо дисертантці наступне.

Перше. Метою роботи визначається виявити у творах середньовічної та барокої епох жіночі образи. Водночас, у розділ 3 має називатися «Ренесансна та баркова картина жіночого світу в українській літературі». Тож необхідно було додати до мети роботи і ренесансні жіночі образи.

Друге. У підрозділі 1.2. «Жінка у християнському дискурсі» дисертантка детально проаналізувала християнські жіночі образи. Вважаємо, що доречно було б наголосити на їх наявності та специфіці інтерпретації у конкретних текстах давнього українського письменства.

Третє. Назви творів по тексту дисертації доречно було б подавати мовою оригіналу.

Четверте. Найбільш точним вважаємо переклад «Повість врем'яних літ» (В. Яременка) чи «Повість временних літ» (Л. Махновця), а не «Повість минулих літ», як спостерігається у дисертації.

Проте ці незначні зауваження зовсім не применшують вартісного наукового дослідження О.В. Щербак, винесеного на захист. Це зріла, концептуальна, новаторська, актуальна робота з чітко вираженою авторською позицією у розумінні поставленої проблеми.

Отже, дисертаційне дослідження Щербак О.В. «Типологія жіночих образів у давній українській літературі» є завершеною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати. Всі вони у сукупності

репрезентують наукову концепцію дисертантки, а також на високому фаховому рівні вирішують поставлену наукову проблему в історії української літератури.

Дисертація відповідає вимогам “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. № 567, зі змінами, внесеними згідно з постановою КМ № 656 від 19.08.2015 р., а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.01.01 – українська література.

Доктор філологічних наук, професор,

професор кафедри історії

української літератури, теорії літератури та

літературної творчості

Інституту філології Київського національного

університету імені Тараса Шевченка

О.М. Сліпушко

Підпис Сліпушко О.М. стверджую

Директор Інституту філології

Київського національного університету

імені Тараса Шевченка

